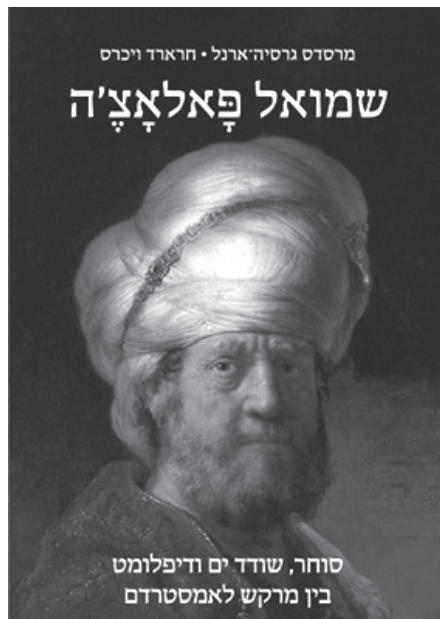

ביקורת ספרים

סיפורו של פיראט יהודי בין
זהויות מתחלפות

שי זמיר

מרסדס גרסיה-ארנל וחרארד ויכרס, שמואל
פאלאצ'ה: סוחר, שודד ים ודיפלומט בין מרקש
לאמסטרדם, תרגום: רן הכהן, עריכה: מירי אליאב-
פלדון (ירושלים, 2021), 249 עמודים

מזרחית או ניצחון של רוח יהודית אימננטית על פני אויביו של עם ישראל. במקום זאת, זהו ספר על ריבוי הפנים של דמויות מן העבר, ועל מצב ים תיכוני מיוחד שהתקיים במאות השש-עשרה והשבע-עשרה, תקופה שלא היה אפשר למתוח בה קו גבול ברור וקבוע בין אויב ל ידיד או בין יהודי, נוצרי ומוסלמי.

נתחיל מהתחלה: גיבור הספר הוא שמואל פאלאצ'ה, בן למגורשי ספרד שנולד בפאס שבמרוקו במחצית המאה השש-עשרה. באותן שנים הגבירו ספרד ופורטוגל את אחיזתן בצפון אפריקה ומרוקו הייתה ארץ גבול בין הנצרות לאסלאם. כך זכו שמואל ומשפחתו, כמו יהודים מגרבים נוספים, בתפקיד של מתווכים ואנשי עסקים, בין השאר בשל שליטתם בערבית ובספרדית. הם שירתו את סולטני מרוקו וגם שליטים נוצרים בספרד ובארצות השפלה. שמואל למשל החזיק במונופול על הסחר בין ארצות השפלה ובין מרוקו בתחומי יבוא הסוכר ויצוא של כלי נשק וספינות מלחמה.

נאמנותם של אישים רבי פעלים אלו לאדונים ששירתו הייתה רופפת משהו, והם לא בחלו במעבר משירותו של נכבד אחד לאחר במהירות שינוי כיווני הרוח. בשנת 1614 פיקד שמואל על אוניית קורסרים שהובילה לרפובליקה ההולנדית רכוש רב שנבזז מספינות ספרדיות אשר נתפסו סמוך לאיים האזוריים. סערה אילצה אותו לתור אחר מחסה באי האנגלי, ושם הוא נאסר, שוחרר ופעל בסתר

בהרצאה שהעברתי לאחרונה הצגתי לסטודנטים את ההבדל בין פיראטים לקורסרים – שודדי ים מטעם עצמם ואלו שהפעילו אלימות ברישיון מטעם המדינה – ואחד התלמידים שאל אותי על חלקם של יהודי ספרד: האם נכון הדבר שבני התפוצה היהודית-ספרדית היו לפיראטים שביקשו לנקום באימפריה הספרדית על גירושם ועל רדיפות האינקוויזיציה? זו הייתה שאלה חשובה, שכן היו מצויים בה כל הרכיבים שמהם עשויה היסטוריה טובה: תמהיל מוצלח של מיתוס, אמת היסטורית ודמיון. בראשי הכנתי תשובה מורכבת על מורשת ספרד, על טבען של זהות והזדהות (שנתזור אליהן עוד מעט) ועל מקומם של יהודים ו"נוצרים חדשים" בזירה הימית – והנה נזכרתי שסוף סוף, לאחר יותר משני עשורים, ראה אור בעברית ספרם המצויין של מרסדס גרסיה-ארנל וחרארד ויכרס על הפיראט היהודי שמואל פאלאצ'ה. הרשיתי לספר להשיב במקומי וגם להציב כמה סימני שאלה נוספים, שכן המחקר היסודי שערכו שני המחברים אינו מסתפק במתן תשובות על חידת חייו של אותו קורסר יהודי והוא דוגמה לחקירה היסטורית מאומצת שהשאלות בה חשובות אף יותר מן התשובות. מסיבה זו בדיוק יהיו גם מי שעלולים להתאכזב מהספר, ובמיוחד קוראים המקווים לדלות ממנו "יהדות שרירים" ספרדית או

שי זמיר הוא עמית פוסט-דוקטורט במחלקה לספרדית ופורטוגזית באוניברסיטת נורת'ווסטרן בשיקגו. הוא היסטוריון המתמחה בעולם האיברי בעת החדשה המוקדמת, בהיסטוריה של המשפחה, ביחסי יהודים-נוצרים וב"נוצרים חדשים". מאמריו ראו אור בכתבי העת *Journal of Spanish Cultural Studies* ו-*Colonial Latin American Review*.

דוא"ל: shai.zamir@northwestern.edu

היהודי הנוקם – אלא זו שהמורשת שלה פתחה לו וליהודים אחרים דלתות רבות. הימים היו עדיין ימי תפארתה של האימפריה הספרדית ומי שהיו מצויים בתרבותה הצליחו ביתר קלות למצוא את פרנסתם בעסקיה.

לפי עדותם של המחברים, הם לא ביקשו לכתוב מיקרו-היסטוריה. אף על פי כן, הצבת חייו של יחיד במרכז הנרטיב ההיסטורי משמשת לשיטתם תרופה יעילה לכתובה היסטורית מהותנית. בהקדמה למהדורה העברית (תרגום אותה בכישרון מהולנדית רן הכהן), הם כותבים:

אנו מבקשים לטעון כי הדגשת יתר של החוויה הקולקטיבית עלולה להוליד קהילות "מדומיינות" או קשרי שותפות שלא היו קיימים במציאות, וכי המחקר על יחידים, על סיפורים יוצאי דופן, וההצטברות של הסיפורים, הם הדרך להימנע מטעויות שכאלה. זו אף הדרך להימנע מהתפיסה המהותנית של "עם", "תרבות" ו"דת" (עמ' כב).

דרך אחרת היא להאיר את קורות חייו של פאלאצ'ה דרך ההיסטוריה של קבוצה מקבילה לתפוצה היהודית-ספרדית, זו של המוריסקוס בצפון אפריקה, כפי שעושה הפרק הרביעי הדן ב"קבוצות אחרות". פרק זה הוא אחד ההסברים הבודדים בעברית על מיצוט זה (למעשה, טרם גירוש המוריסקוס מספרד, הם היו לקבוצה גדולה מאוד ובערים מסוימות כמעט שליש מן האוכלוסייה הכללית). גם כאן ניתנת העדפה לדיון בקבוצה דרך סיפור חייהם של יחידים. למשל סיפורו של סעיד בן פרג' אל דע'אלי, שנולד בממלכת גרנדה, היגר למרוקו, ובהמשך עסק בשוד ימי בתואן. במצוות הסולטן הקים סעיד גדוד ארטילרי על טהרת המוריסקוס, שמנה אלפיים לוחמים. הגדוד פנה נגד ספרד ולכד שבויים נוצרים כדי למוכרם. מפקד צבאי כמו סעיד היה חלק מהנוף החברתי המוריסקי שאנשים דוגמת שמואל פאלאצ'ה פעלו בתוכו. קבוצה אחרת הייתה זו של המתאסלמים, למשל של נוצרים שנפלו בשבי בידי הקורסרים. כך, סיפור אחר סיפור, פורש הספר מניפה צבעונית למדי של מערב הים התיכון כמרחב מגוון עד מאוד של זהויות דתיות בתנועה. מרחב זה משלים את התמונה ההיסטוריוגרפית המעוותת של ספרד "של הרפורמציה הקתולית" בתור מרחב של קונפורמיות ואחידות דתית. סוכני האינקוויזיציה היו טרודים מאוד מתנועת האנשים הבלתי פוסקת בין ספרד למגרב ומן הפיתויים שהציע להם מרחב זה, שבו חברה היררכית פחות סיפקה הזדמנויות לטיפוס בסולם החברתי ולצבירת הון.

נושא אחד שהספר אינו מטפל בו די הצורך לדעתי הוא היחידה החברתית שבמסגרתה פעל שמואל פאלאצ'ה:

לשוב לחיק הכתר הספרדי. שנתיים לאחר מכן הוא נפטר ונקבר בבית הקברות של הקהילה היהודית-פורטוגלית באמסטרדם. המחברים מדגישים כי חייו לא היו מופת מוסרי. "פאלאצ'ה העמיד פנים ושיחק ב'זהות' ובתרבות בהתאם לסביבה ולאנשים שאתם הוא עמד בקשר. העמדת הפנים, ההתגמשות, הסתגלות ואולי גם החיבה היתרה לסכנה ולכוח היו כמדומה תכונותיו החשובות ביותר" (עמ' 3). אם כן סיפור חייו הוא ביוגרפיה של אנטי-גיבור או של טיפוס "התכסיסן".

כפי שאפשר לראות, ההיקף הגאוגרפי הרחב של הספר מסחרר את הדמיון ומציב אתגרים רבים. כדי לשחזר את סיפור חייו של פאלאצ'ה נברו המחברים בארכיונים שהתפרשו על פני כמה מדינות ובחנו תעודות רבות מספור. תוכנן נמסר בספרדית, פורטוגלית, ערבית וצרפתית. מלאכתם, שנעשתה בשניים, מדגימה את המשוכות הלשוניות הממתינות להיסטוריונים המעוניינים לחקור היסטוריה ים תיכונית של ממש, כלומר היסטוריה שאינה עוקבת אחר הקווים הרגילים של ההיסטוריה הלאומית. ואכן, שני המחברים לא ביקשו לכתוב היסטוריה יהודית, וכשפנו לכתוב את המחקר לפני כשלושה עשורים הם פעלו בעיקר בתחום חקר המוסלמים והמוריסקוס (מוסלמים לשעבר שאולצו להתנצר בראשית המאה השש-עשרה ולבסוף גורשו מספרד בראשית המאה השבע-עשרה). כך, דמותו של שמואל ממחישה את מגבלות הגישה ההיסטוריוגרפית המבקשת להתבונן ביחידים בראש ובראשונה דרך זהותם האתנית או הדתית – ואת היתרון בנקודת מבט רחבה ככל האפשר על סובייקטים יהודים מן העבר הפרה-מודרני, המכירה בזהותם היהודית כאובייקט נושם, משתנה, פתוח ורב משמעות.

אף על פי שפאלאצ'ה חי את חייו בתור יהודי שומר מצוות והיה חבר פעיל בקהילה היהודית של אמסטרדם (הוא אפילו לקח איתו טבח במסעותיו כדי להקפיד על כללי הכשרות), זהותו המעמדית והמקצועית מילאה תפקיד חשוב לא פחות בניווט חייו. ייתכן אף שהוא שקל ברצינות להתנצר כדי להשתקע בספרד וליהנות מן ההזדמנויות שייפתחו בפניו כנוצרי בארץ זו. למעשה, בשנים 1603-1607 הוא התגורר במדריד, כפי שעשו יהודים נוספים ששירתו את הכתר הספרדי ועל כן קיבלו אישור מיוחד להימצא במדינה (judíos de permiso). סיפור חייו של פאלאצ'ה, אם כן, מחייב אותנו לחשוב מחדש על היחסים בין ספרד ובין היהודים בתקופה זו לא רק כמי שמוציאים זה את זה, אלא גם כעל יחסים של פיתוי וחציית גבול. עשרות שנים לאחר גירוש 1492 יכול היה פאלאצ'ה להרגיש בבית בספרד, שכן קסטיליאנית הייתה שפת אימו. ספרד לא הייתה הארץ שאיתה ביקש לבוא חשבון – אם לשוב אל מיתוס הפיראט

המשפחה. כוחו של האיש נבע לא רק מפעולותיו בתור יחיד, אלא גם מיכולתו לגייס ולצרף אליו בני משפחה רבים שהיו פזורים בערים שונות במגרב, בספרד ובארצות השפלה. בהיבט זה נהגה משפחת פאלאצ'ה בדומה למשפחות יהודיות ספרדיות רבות, דוגמת משפחת זמירו, קנסינו או שפורטאש המוזכרות בספר (על השתיים האחרות ראו את ספרו המצוין של ז'אן פרדריק שוב היהודים של מלך ספרד: אוראן 1509-1669¹). שפעלו אף הן בשירות הכתר הספרדי או הפורטוגלי. אמנם, המחברים מקדישים עמודים רבים לכמה מבני משפחת פאלאצ'ה, אך היה מקום לברר גם כיצד הם פעלו כישות משפחתית. מעניין לתהות כיצד מחקר זה היה נראה לו נכתב מלכתחילה בצורת ביוגרפיה משפחתית או מבעד למשקפי ההיסטוריה המשפחתית. היה אפשר לשאול לדוגמה מהם התנאים שאפשרו לפאלאצ'ה לקשור קשרי ידידות ונאמנות עם סובייקטים לא יהודים; אילו כישורים אפשרו לו לרקום יחסים אינטימיים עם אנשים מחוץ למשפחתו; כיצד עורר תחושת פמיליאריות עם אנשים שונים ממנו מבחינה תרבותית או דתית; למה התכוונו המושלים הספרדים של אזורי הספר כשכינו את שליחיהם היהודים "חבר יהודי שלי" או "יהודי אמין". יש לזכור, כפי שכותבים המחברים, שגדולתם של אותם מתווכים יהודים הייתה מבוססת על הקשרים האישיים שרקמו בכישרון. מכאן גם נבעה חולשתם, שכן "בסיס הכוח שלהם היה מעורער ומדומה בלבד, ועלול היה להיעלם או לקרוס בגלל יריבות או מאבקי כוח פנימיים פעוטים ביותר" (עמ' 57).

קובץ הנספחים המרתק המופיע בסוף הספר – התרגום המוקפד מספרדית נעשה על ידי אור חסון – ישרת נאמנה סטודנטים ומורים המבקשים להביט מקרוב בתעודות, 26 במספר, מחייהם של בני משפחת פאלאצ'ה. מכתב אחד מתאר את מהלכיו הדיפלומטיים של שמואל; תעודה אחרת מעידה על התנצרות של אחד מבני משפחתו; שלישית מתארת את

השלל שנמצא על אחת הספינות שנלכדו ברשתו, ועוד ועוד. מכתב מעניין במיוחד נכתב לפליפה השלישי מלך ספרד בשנת 1607. שמואל פאלאצ'ה ויוסף, אחיו, מזכירים את השירות הטוב שהעניקו למלך ושבגיננו "איבדנו את מולדתנו, את בתינו ואת שלוות הנפש שלנו", ומנסים לשכנע אותו להעניק להם קצבה וקיום בטוח בחצרו. המכתב, שעוסק גם באיומי האינקוויזיציה, נחתם באמירה המסקרנת הבאה: "ובאשר ל[ישועת] נשמותינו, אלוהים נמצא בכל מקום בעולם, ואם אין רוצים לקלוט אותנו בספרד, יש מקומות רבים אחרים הנכונים לעשות זאת" (עמ' 189).

הספר יעשיר את ידיעותיהם של קוראים וחוקרים מתחומי ידע שונים המעוניינים להתוודע ליחסים הדיפלומטיים הסבוכים בין ספרד למגרב או בין ספרד לאויביה בארצות השפלה; לאלימות השודדים בים התיכון, שנעשתה אנדמית בתקופה זו (על כך ראו גם את ספרו המצוין של דניאל הרשנון ים השודדים: עבודות, תקשורת וסחר במערב הים התיכון בעת החדשה המוקדמת²); לתפוצה המוריסקית של הנוצרים החדשים שגורשו מספרד; וכמובן לקורותיה של התפוצה היהודית-ספרדית במגרב. על שני האחרונים המחקרים בעברית מועטים מאוד, וממילא המחקר הקיים נוטה להציג את חיי היהודים במגרב בתקופה זו במנותק מההקשר הגאופוליטי הרחב של אגן הים התיכון המערבי. ספרם של גרסיה-ארנל וויכרס הוא דוגמה מופלאה להישגים המחקריים הכבירים שאפשר לקצור כאשר מתבוננים בחיים יהודיים דווקא באותם הצמתים שבהם הייתה הזהות היהודית חמקמקה ונתונה למשא ומתן.

1. ז'אן פרדריק שוב, היהודים של מלך ספרד: אוראן 1509-1669, תרגום: אביטל ענבר (תל אביב, 2011).
2. דניאל הרשנון, ים השודדים: עבודות, תקשורת וסחר במערב הים התיכון בעת החדשה המוקדמת, תרגום: ברוריה בן ברוך (ירושלים, 2022).